

Др Милош
РАДОВАНОВИЋ

УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ У ЧАЧКУ (ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)

УДК: 640.43(497.11)„19”(091)

АПСТРАКТ: Одмах после ослобођења од Турака, уместо турских ханова у Чачку се подижу механе.

Њихов број у XIX веку брзо расте, а седамдесетих година истог века Чачак добија и први хотел – „Касину”. Крајем XIX века у Чачку се гради још већи број кафана и механа, као и два нова хотела.

Почетком XX века и између два светска рата број угоститељских објеката и даље расте, а тридесетих година истог века Чачак је имао седам хотела и 65 кафана.

Изградња и отварање угоститељских објеката од шездесетих година XIX века у Србији, па и у Чачку, регулишу се законом, а објекти се граде по плановима и одређеним типовима.

Угоститељски објекти у Чачку су по својој организацији и изгледу слични сродним објектима у другим српским варошима, али се од њих по одређеним елементима и разликују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: угоститељски објекат, механа, хан, кафана, гостионица, хотел, ресторан, келнерај, механџија, кафеџија

Увод

Чачак је свој варошки и градски карактер одражавао не само урбаном организацијом простора и садржајима, већ и својим објектима и архитектуром.

Поред јавних, привредних и стамбених објеката, важно место у архитектури Чачка заузимају и угоститељски објекти, грађени још од најстаријих, турских времена, па до најновијег доба.

Угоститељски објекти били су намењени за пријем и смештај путника и гостију, али и за задовољење потреба домаћег становништва. Зависно од времена, потребе и намене, јављају се у више различитих врста, облика и типова.

У турском периоду то су били ханови, намењени за преноћиште путника.

После ослобођења, уместо ханова граде се механе, сличне намене, али другачије организације и изгледа. Поред механа граде се и кафане – угоститељски објекти у којима није било преноћишта, већ су гостима пружане само услуге хране, пића и забаве.

У другој половини XIX века механе замењују савременији објекти за смештај гостију – хотели.

Угоститељски објекти

Још у турском периоду Чачак је, као развијено оријентално насеље типа *касабе*, поред других јавних грађевина, имао и угоститељске објекте – *ханове*.

Евлија Челеби у свом путопису, при проласку кроз Чачак 1664. године, поред других садржаја у насељу, наводи и два хана.¹ Ови објекти су несумњиво страдали у немирним временима и ратовима, али су касније поново обнављани или грађени нови. Познато је да се на простору некадашњег комплекса *Брусница*, на месту данашње робне куће „Партизанка”, налазио велики турски хан уз који је, по свему судећи, била и мензулана. Подаци о томе сачувани су у сећањима старих Чачана из прошлог века, као и материјалним остацима.² Овај хан се вероватно налазио на крају чаршије, уз главни друм који је из насеља водио за Карановац (данашње Краљево). Неки турски ханови и механе дочекали су и ослобођење од Турака, а њихови власници су и касније долазили у Чачак да продају објекте или наплате кирију од Срба. Тако кнез Милош у писму, упућеном 1833. године у Чачак брату Јовану, пише: „*Вслед прошенија Кучук Алијине бабе и његовог малолетног сина Алије, долазим вам препоручити, да им мукадет будете, не само у продаји кућа и дућана и кафане са земљом Кучук Алије у Чачку, но и извађању кирије*”.³ Није познато где се налазила ова Кучук Алијина кафана, али је извесно да је било још турских ханова који су прешли у руке Срба.

После ослобођења, поред затечених турских ханова, Срби почињу да граде и нове угоститељске објекте – *механе*, које су биле сличне хановима. Тако ужички епископ Никифор Максимовић (1788–1853) већ тридесетих година прошлог века у близини епископског двора подиже гостионицу и три дућана.⁴ Ова механа или *Владичин хан*, како се још звала, налазила се на простору садашње зграде „Абрашевић”, преко пута зграде општине.

Прота Радомир Кречковић у свом запису о изгледу чачанске вароши четрдесетих година прошлог века, по сећању своје мајке, наводи: „*Најглавније механе - анови у то време у Чачку били су: Владичин ан, где је сада гостионица манастира Сретење, преко пута Гимназије, Сокића ан, где је сад гостионица „Драгачево” у ул. Краља Александра; Сатарин ан на Малом пијацу*.”⁵ Кривачић у својим записима 1855. године помиње и *Кандића ан*⁶ на чијем је месту касније

1 | Евлија Челеби, *Путопис : одломци о југословенским земљама, II*, Сарајево, 1957, стр. 142.

2 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град*, стр. 194, 294.

3 | Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац, I*, Чачак, 1968, стр. 198.

4 | Теодосије Вукосављевић, *Портрет ужичког епископа Никифора Максимовића*, ЗРНС X, 1979, стр. 146.

5 | А. Д. Кречковић, „О прошлости Чачка”, *Полет*, Чачак, 1925, стр. 282.

6 | Ј. Кривача и И. Кривачић, *Забелешке знатнијих догађаја 1853-1909*, Изворник 1, Чачак, 1984, стр. 10.

саграђен и хотел „Русија”. Међу овим хановима сигурно је било и турских објеката који су сада добили име по новим власницима.

Ханови и механе су угоститељски објекти који су служили за смештај и преноћиште путника, заједно са робом и стоком. Обично су били организовани око унутрашњег дворишта и имали су улогу данашњих хотела. После ослобођења су се уместо ханова почеле подизати механе, које су се од ханова разликовале по томе што су имале штале одвојене од простора за госте.

О тадашњем изгледу механа у Чачку прота Кречковић даље наводи: „Онда није било хотела ни гостионица каквих данас има, па ни кафана, но су биле механе од ћерпича покривене већином шиндром са високим кровом, који је са свим отворен, то јест није било тавана но је све била шупљина од пода до крова, а на крову направљена је једна велика баха, кроз коју је дим излазио, јер је на средини механе ложена ватра, око које су гости седели те се грејали кад је хладно, а на тој ватри готовило се јело, кувала се кафа итд. У једном делу механе била је начињена пећ у којој се пекао хлеб, лепиње, сомун, боцман и ћурек, тако се онда звали а пекло се и печење.” Прота Кречковић још записује: „Сем механа било је и кафана у којима се искључиво продавала кафа и пиће: вино и ракија, а пива тада није било”.⁷ Значи, кафане су се разликовале од ханова по томе што су служиле за краће задржавање гостију.

Број механа и других угоститељских објеката почео је да расте после ослобођења, а нарочито после Хатишерифа из 1830. године и одласка Турака из градова. Да би уредио отварање механа и кафана у Србији и да данак – порез не би спао само на „земљоделце”, Суд народни српски, у сагласности са кнезом Милошем, 1834. године доноси уредбу о порезима на механе и кафане.⁸ Према овој уредби, „*све механције по варошима и паланкама у књажевству нашем дужни ће бити сваки од своје меане по 10 талира, а меанције по селима и друмовима сваких од своје меане по 5 талира годишње плаћати...*”⁹

Угоститељско занимање је врло брзо после ослобођења постало привлачно и раширено. То се види и из списка еснафа у вароши Чачку из 1836. године, где су угоститељска занимања по броју чланова на првом месту, чак и испред терзија и абација. Тако је по овом списку забележено: 8 механција, 3 анције, 7 кафеција и меанција и 12 екмеција који су се бавили и механским послом, а било је и других занимања који су се успут бавили и механским послом.¹⁰ У списку прихода од механа у срезу Трнавском из 1838. године, видимо да је у вароши тада било већ 17 механа које су плаћале полугодишњу аренду од Ђурђевога до Митрова дана по 3 талира.¹¹

7 | Д. Кречковић, *исто*; стр. 282.

8 | Б. Перуничкић, *н. д.*, стр. 216.

9 | *Исто*, стр. 217.

10 | Новак Живковић, „Школе и учитељи у чачанском округу пре једног века”, ЗРNMЧ XII, 1982, стр. 200.

11 | Б. Перуничкић, *н. д.*, стр. 397.

Са циљем да се уреде вароши по Србији, Суд народни српски је наложио да се механе и екмечинице (пекаре) из средине вароши преместе на периферију из безбедносних разлога – да би се спречило избијање пожара. То се сазнаје из писма које је Суд народни српски 1834. године упутио у Чачак рашком сердару Јовану Обреновићу.¹²

Због великог броја механција и кафеција, у Чачку је већ 1846. године основано механско-кафанско удружење, са циљем да се уреди и унапреди ова делатност.

Већ почетком друге половине XIX века (1857) у Чачку је по једном списку забележено 57 угоститељских објеката, односно 35 механа и 22 кафане.¹³ Према попису из 1863. године, у Чачку је забележено 15 механа и 9 кафана у поседу становника вароши, од чега шест објеката од слабог материјала и четири заједно са дућаном. Највећи број угоститељских објеката поседовао је трговац Милош Игњатовић, у чијем је власништву било: 1/2 механе са ковачницом код поште, 1 кафана са дућаном, 1 кафана, 1 меана и 1 меана од слабог материјала. После њега, највише објеката имали су трговци: Владимир Хаџић са две механе и Алекса Радовић који је имао дућан са кафаном и дућан са механом.¹⁴

Од шездесетих година прошлог века изградња и отварање кафана и механа у Србији регулисани су законом. Најстарији закон о механама је из 1861. године, а 1864. је уследио и додатак Уредбе о механама, по којој су механе разврстане у класе и уведено „месно механско право”. Поред „месног кафанског права”, према Уредби о механама и кафанама из 1861. године, била је потребна и лична дозвола за лице које држи кафану или „лично кафанско право.”¹⁵ Издавање дозвола или кафанског права било је у надлежности министарства унутрашњих дела, а за „лично кафанско право”, поред обавезне квалификације, било је потребно и уверење о примерном владању и понашању.

Многе познате чачанске механе и кафане подигнуте су још крајем прве половине или педесетих и шездесетих година прошлог века. Тако се за „Београчића” кафану у неким изворима наводи да је подигнута тридесетих година прошлог века, за „Гавровића” механу пре половине века, а за „Занатлијску касину” да је стара око 150 година. Око половине прошлог века су настале и старе чачанске кафане „Гогвића”, звана „Златни плуг”, и Лазовића, названа „Српски грб”.

Најстарија позната плански подигнута механа у Чачку је „Париз”. За њу Илија Кривачић у својим забелешкама 1863. године наводи: „Зидана је механа III класе почив. Алексе Радовић звана „Таково” а доцније „Париз”. Докле беху живи Обреновићи звала се „Таково” а кад дођоше Карађорђевићи доби име „Париз.”¹⁶

12 | Исто, стр. 120.

13 | Исто, књ. I, стр. 655.

14 | Исто, књ. II, стр. 9-60.

15 | Исто, књ. II, стр. 224-226.

16 | Илија Кривачић, н. д., стр. 14.

Може се претпоставити да је и „Катића здање”, односно, касније „Београчића” кафана, која је, према проти Кречковићу, саграђена 1864. или 1865. године, била плански објекат.

Крајем шездесетих година прошлог века и Фердинанд Крен је подигао планску кафану коју је издавао под закуп. Из инвентарског листа ствари предатих закупцу Димитрију Јовановићу 1871. године види се да је кафана била уређена и организована по европским узорима. Кафана је располагала са пет кафанских столова, а имала је: келнерај, билијар, шах и карте за игру, два огледала, зидни сат, шест лампи са шеширима, 28 комада слика кафанских, фирангле на прозорима, чаше стаклене, „шлифоване” посебно за сваку врсту пића, флаше, бокале и шоље за кафу.¹⁷

Развој чачанског угоститељства у другој половини прошлог века може се пратити и на примеру „Лазовића” кафане, која је од скромног угоститељског објекта полако прерасла у хотел. Стару кафану која се налазила на углу бивших улица Добрачине и Кнез Михаилове, на месту садашње старе робне куће, откупио је кафеџија Обрад Лазовић, вероватно крајем шездесетих година прошлог века. Поред своје кафане која је носила назив „Српски грб”, он је седамдесетих година подигао нови објекат на спрат, са приземљем намењеним за локале и собама на спрату. Собе на спрату служиле су за издавање, али је на једном делу становао и газда, а у њих се улазило из отвореног трема са дрвеним стубовима. Осамдесетих година прошлог века, када се из приземља овог објекта иселила аптека Ивана Стојшића и школа која се ту неко време налазила, власник је и овај простор претворио у угоститељски садржај. Спојио га је са старом кафаном и новом локалу дао назив „Златни плуг”.¹⁸ Лазовића механа или „Златни плуг” је осамдесетих и деведесетих година прошлог века служила за смештај сиромашнијих гостију, углавном кириџија и рабаџија, заједно са стоком и колима (сл. 3).

Из једног акта о претварању општинске куће на чачанској пијаци у кафану 1877. године види се не само како се развијало угоститељство у Чачку, већ и како је текла процедура око отварања нових објеката и добијања „месног кафанског права”.

Пошто је одбор вароши Чачка у договору са Општинским судом решио да се општинска двоспратна кућа на чачанској пијаци претвори у кафану и изда под кирију, обратио се начелнику округа са молбом да код више власти издејствује одобрење и месно кафанско право. Начелник округа се затим обратио министру унутрашњих дела са молбом и образложењем да иста зграда одговара у свему условима прописаним параграфом 5. додатка *Кафанске уредбе о механама* од 31. марта 1861. године. Министар унутрашњих дела је позитивно одговорио на захтев општине чачанске и молбу начелника, те 23. марта 1877. године упућује Начелству уверење у коме стоји:

17 | Породични архив Бокарев; Инвентарски лист ствари и предмета кафане предатих закупцу Димитрију Јовановићу 1871. године.

18 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град*, Чачак, 1996, стр. 66, 190.

„На основу пар. 8. додатка уредбе о механама од 25. маја 1864. године, министар унутрашњих дела издаје ово „Уверење” општини чачанској да може у својој двократној згради која постоји на пијаци чачанској а на плазу граничећим се с лица пијацом, са зада од севера сокаком, с десне стране дућаном Вељка Новаковића, а с леве дућаном масе пок. Милана Антонијевића, одн. имати кафану.

По овом општина чачанска задобија на истом месту „Месно кафанско право” за које има да плати четири стотине осамдесет гроша пореских на име таксе у корист државне касе.”¹⁹

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века саграђено је неколико нових и планских механа и кафана у Чачку. Међу њима се истичу „Лужанска” кафана код данашњег „Такова”, „Слога” преко пута „Париза” (око 1870) и „Касина”, подигнута крајем седамдесетих година. Деведесетих година настају „Пролеће” (1881) и „Цар Лазар”, Кренова пивница (1887), а преуређен је „Српски грб” (Лазовића кафана). Посебно су значајна два објекта настала у овом периоду – Механа или гостионица „Код првог српског краља”, касније названа „Касина”, и кафана у Пивари. Обе су биле власништво Фердинанда Крена.

Механа „Код првог српског краља” подигнута је као плански угоститељски објекат, односно „механа 1 класе” и то је, у ствари, први чачански хотел. Из сачуваног инвентарског листа гостионице из 1882. године²⁰ може се добити представа не само о опреми и уређењу објекта, већ и о његовом садржају, организацији, па и изгледу.

Објекат је био спратан, односно „на два боја”, саграђен на углу улица Краља Александра (Градско шеталиште) и Ивањичког сокака – данас улица Кнеза Милоша. На доњем боју – етажи налазили су се : кафана, сала за ручавање, кујна, собе уз кујну, комора, подрум за пиће и „квартир механџиски”, као и три гостинске собе. Спрат или „горњи бој” састојао се од степеница, ходника, осам соба, сале и нужника. Гостионица је имала основу у облику ћириличног слова „Г”, главни улаз на углу и ходник на спрату са унутрашње стране из кога се улазило у собе. Из списка опреме види се да се радило не само о планском, већ и о луксузно опремљеном објекту за оно време. Објекат је сачуван до данас, али је изменио намену и изглед у току адаптација и преправки.

Кренова кафана у Пивари (Пивница), подигнута је 1887. године и представљала је угоститељски објекат такође уређен по европским узорима. Кафана се састојала од: сале, кујне, келнераја, подрума и застакљене баште, а располагала је са: седам округлих астала, 12 црних дрвених столица, 36 жутих и 24 столице од трске. Од опреме је имала и билијар, зидни сат „Рендел”, огледала, велике кафанске лампе „Зомербрехер” и завесе са ринглама.²¹

19 | Б. Перуничкић, н. д., II, стр. 224-226.

20 | Кренов фонд: Инвентарски лист гостионице „Код првог српског краља” (Међуопштински историјски архив Чачак).

21 | Кренов фонд: Инвентарски лист кафане (Међуопштински историјски архив Чачак).

У прошлом веку настале су и многе друге чачанске кафане и механе, од којих се за многе не зна ближе време градње и њихови први власници. Многе кафане су мењале власнике, називе, па и изглед, који је често прилагођаван не само новим потребама, већ и времену. У такве објекте спадају: „Мићовића кафана”, „Занатлијска касина”, „Македонија”, „Јездинац”, „Драгачево”, „Љубић”, „Каблар”, „Европа” и друге кафане.

Многи угоститељски објекти настају и у последњој деценији прошлог века, међу којима и кафане: „Београчић” (1894), „Мићовића кафана” у Циганмали, Црквена кафана у парку код Мораве, „Зелени венац”, „Ристића кафана” у улици Цара Лазара и два хотела – „Русија” (1894) и „Крен” (1900). Хотел „Русија” саграђен је на углу тадашњих улица Скадарске и Краља Александра, као спратни објекат, и састојала се од кафане и ресторана у приземљу и четири собе на спрату.

Свакако најлепши угоститељски објекат подигнут у Чачку представља хотел „Крен”, који је индустријалац пива, Стеван Крен подигао у славу свог оца Фердинанда. Објекат је саграђен по плану донетом из Беча, на углу ондашњих улица Краља Александра и Љубичине, а и до данас је задржао функцију хотела. То је спратни угаони објекат у чијем приземљу се налазе: кафана са келнерајем, кухиња, трпезарија, сала са позорницом и портирница, а на спрату: степениште, ходник и 15 соба (сл. 5, 6). Из инвентарског листа ствари и намештаја види се да је хотел био уређен и опремљен по европским узорима. Имао је орахове столове, „Тонелове” столице, билијар, а у собама кревете са федермадрацима, умиваонике, столове и огледала у фином раму.²²

Већина механа била је организована на сличан начин, при чему су задржани и неки елементи ранијих ханова. Обично је главни објекат за пријем гостију – сама *механа* била до улице, где се налазио и главни улаз у објекат. Остали простори механе: стаје за стоку, а врло често и собе, надстрешнице за кола и сточну храну и друге помоћне просторије за послугу и друге намене, налазили су се обично распоређени око дворишта иза главног објекта.

У типолошком погледу, главни објекти механе могу се поделити у две основне групе: у механе са тремом и механе без трема. Механе се према садржају, величини и организацији разврставају у једноставне, полуразвијене, развијене и сложене типове (сл. 1). Једноставни типови се састоје из само једног заједничког простора са огњиштем који служи за одмор гостију, припремање хране и спавање. Полуразвијени тип се састоји из главног простора или механске сале и посебно издвојених на једној страни: кухиње, оставе и једне до две собе за госте. Развијени тип механе, поред главног простора или саме *механе*, има на једној страни посебно издвојену: кухињу, оставу, подрум за пиће и собу, а на другој страни или према дворишту собе за госте. Сложени типови механа обично имају собе за спавање издвојене у посебним објектима у дворишном делу

22 | Породични архив Бокарев: Инвентар покретних ствари и намештаја у хотелу „Крен”, предати на руковање г. Милошу Главинићу, гостионичару овдашњем.

или на спрату изнад главне механске сале, а често представљају и комбинацију механе са пекаром, дућаном или станом.

Највећи број чачанских механа био је развијеног или сложеног типа, са предње стране без трема и са собама за спавање према дворишном делу или у посебно издвојеном објекту у дворишту. У собе за спавање најчешће се улазило из отвореног трема са задње стране механе, или у посебан објекат, као код: „Мићовића”, „Лазовића”, и „Марковића механе” (сл. 2) или „Занатлијске касине”.

Мићовића механа је до улице имала салу за госте са пекаром, уз коју је 1890. године подигнут спратни објекат са амурлуком и подрумом за пиће у приземљу и собама за госте на спрату. Колски улаз у двориште био је са задње стране из Пиварске улице, где се налазила арџиница (штала за стоку и коњску опрему) и простори за кола и сено. Овде је гост, поред преноћишта, могао да остави запрегу и робу, а да се о њој други брине. Двориште је било калдрмисано, а тремови и помоћни објекти поређани око њега.

Слично је била организована и „Лазовића механа”, која је до улице имала главни механски објекат и салу за госте, а иза је било велико двориште са осталим садржајима. Према сведочењу Благоја Лазовића, унука чувеног кафеџије и власника механе, „у дворишту су биле штале за коње и волове, јер су ту свакодневно, нарочито пред пазарни дан, уочи петка долазили и ноћевали кириџије са еспаном, рабације и сиротиња која полеже на под, поред велике плехане пећи или по клупама, које су биле око зида у механи.”²³ Имућнији гости су наручивали собе за преноћиште које су се налазиле на спрату објекта, али их је било и у дворишту (сл. 3).

Хотели су по намени и садржају слични хановима, али су по организацији, опреми и изгледу савременији и модернији објекти од ханова. И они су, као и ханови које су заменили, примали госте на дужи боравак и обезбеђивали им преноћиште и друге услуге. И хотели су поред ресторана, кухиње, кафане и соба имали просторе за смештај кола и запреге. Први хотел саграђен у Чачку је гостионица „Код првог српског краља”, који је касније променио назив и постао познат као хотел „Касина”. Са развојем насеља и општим развојем Србије, посебно у другој половини и пред крај прошлог века, појавила се и већа потреба за луксузнијим угоститељским објектима типа хотела. Тако Чачак пред крај прошлог века – 1894. године добија хотел „Русију”, а 1900. и чувени хотел „Крен”. Почетком двадесетог века две познате чачанске механе „Лазовић” и „Париз” биће претворене у хотеле, а између два светска рата на месту бивше „Манастирске механе” саграђен је нови хотел „Српски краљ” (сл. 8). Хотели су, за разлику од ханова, били организовани на нов и савремен начин, али су задржали и неке елементе хана. Хотелска зграда је увек била до улице, обично са кафаном, рестораном и кухињом и портирницом у приземљу и собама на спрату.

У типолошком погледу и хотели, зависно од садржаја, величине и организације, могу се поделити у једноставне, полуразвијене и развијене типове (сл. 5).

Једноставни тип хотела обично у приземљу има заједничку салу која служи као ресторан и кафана, а на спрату мањи број соба. Полуразвијени тип обично има сложенију диспозицију и већи број соба, а у приземљу ресторан са кухињом обавезно издвојен, од сале за госте – кафане. Овом типу припада и хотел „Касина” која има собе на спрату, постављене са једне стране ходника смештеног према дворишту. Развијени тип хотела најчешће има још сложенију диспозицију и већи број садржаја. Овај тип хотела, поред основних хотелских садржаја, често има и посебну салу са позорницом која служи за позоришне и биоскопске представе и друге манифестације, летњу башту и посебно кафану. Такав пример у Чачку представља хотел „Крен” који на спрату има већи број соба, организованих двострано око ходника смештеног по средини спрата (сл. 5, 6).

За разлику од механа и хотела, кафане нису имале собе за преноћиште, већ само кафанску салу, келнерај, кујну, амурлук (оставу), собу за кафецију, а понекад и још неки помоћни простор. Чачанске кафане су углавном од половине прошлог века плански грађени објекти, најчешће према типским пројектима, а некад и по угледу на неки већ постојећи објекат у Београду, Крагујевцу или чак у иностранству, као што је био случај са „Креновом пивницом”.

Типолошки, и кафане можемо поделити најпрве на кафане са тремом и без трема, а затим и једне и друге према садржају, величини и организацији у четири типа: једноставне, полуразвијене, развијене и сложене. Једноставни тип кафане је најстарији облик који се састоји из само једног заједничког простора – „кафане”. Полуразвијени тип кафане састоји се од сале за госте и издвојеног простора за келнерај и оставу. Развијени тип кафане, поред сале за госте, има посебно издвојене просторе за келнерај, оставу за пиће, собу за кафецију и још неке садржаје. Сложени тип кафане представља комбинацију кафане са станом, пекаром или дућаном и занатском радњом.

Кафана „Цар Лазар” у данашњој улици Др Драгише Мишовића имала је: кафанску салу, келнерај, кухињу и трем испред кафане, а у дворишту посебну кућу са три одељења у којој је становао власник, а по потреби и особље (сл. 4).

Располажемо и оригиналним планом „Мишовића кафане”, подигнуте заједно са пекаром, вероватно крајем прошлог века.²⁴ План објекта је накнадно израђен 1904. године, јер на њему пише: „Примерио и срачунао” инж. Јован Комачај. Објекат је правоугаоног облика, са кафанском салом димензија 7,15 x 7,4 m, испред које се до улице налази отворени зидани конак, односно трем са луковима. Уз кафану се са бочне стране – до улице налази пекара са помоћном просторијом – амурлуком, а уз дворишну страну кафанске сале налази се још једна просторија која је служила за потребе кафеције или као кухиња.

Врло чест случај је био и изградња кафане или механе заједно са пекаром или неком другом занатском радњом, па и дућаном. Тако су оба Мишовића објекта, и кафана и механа, подигнуте заједно са пекаром, а пекаре су се налазиле и уз „Манастирску” и уз „Ристића” кафану на почетку данашње улице Др Драгише

Мишовића. Из пописа житеља Чачка и њихове имовине за 1863. годину види се да је забележено пет механа и кафана са дућаном и једна са ковачницом.²⁵

Од почетка века па до Балканских и Првог светског рата подигнуто је неколико нових угоститељских објеката, али и преуређено или дограђено и доста старих. У овом периоду и две до тада познате чачанске механе „Париз” и „Лазовић” („Златни плуг” и „Српски грб”) претварају се у хотеле.

Механу „Таково” је после смрти њеног старог власника Алексе Радовића 1885. године купио кафеџија Милош Главинић, а затим, почетком овог века, променио име у „Париз” и преуредио у хотел. Испред старе механе до Хајдук Вељкове улице саграђен је нови ресторан. Механско двориште је преуређено у башту, а стари део са собама је остао иза. Тако је од некадашње механе III класе постао хотел „Париз” са 6 соба, рестораном, баштом и простором у дворишту за смештај запреге и кола.

Механе „Златни плуг” и „Српски грб” је после смрти Обрада Лазовића преузео његов син Драгутин. Он је до улице, пред Први светски рат, дозидео нову салу и преуредио стари део објекта, и тако механу претворио у чувени хотел „Лазовић”. У овом објекту је 1907. године засвирао и први грамофон у Чачку, а у новоподигнутој сали је 1910. године приказан и први неми филм. Тако је, поред других садржаја, у овом хотелу отворен и први биоскоп у Чачку.²⁶ Из тапије Милије Лазовића, хотелијера и каснијег власника хотела „Лазовић” из 1927. године, види се да је хотел обухватао читав комплекс који су сачињавали: „Кафана са пивницом и салом, кујном и подрумом под кафаном; једна двоспратна кућа са лица Јована Добраче улице од десет соба и два претсобља; једна кућа у авлији – двориште од три собе и једним претсобљем и једна кућа такође до Добрачине улице све од тврдог материјала; станови у авлији као и разне зграде, магацини, подруми и остале грађевине од слабог материјала; једна штала од тврдог материјала, ковачница, тишлерница и коларница, као и магаса за ракију са казаницом, које ми је имање наслеђе од оца пок. Драгутина О. Лазовића бившег хотелијера из Чачка.”²⁷

У овом периоду до Првог светског рата саграђене су још неке чачанске кафане. Тако је кафана „Овчар” подигнута 1902. године у Палилулама, а кафана „Сарајево” на месту данашње Дирекције шума почетком овог века. Зна се и да је кафана „Касапска касина” имала још 1904. године кафанско право, а можда и раније, и да је данашња кафана „Три багрема” радила још пре Првог светског рата.

Између два светска рата у Чачку је такође саграђено или адаптирано доста угоститељских објеката. Чачак је у овом периоду постао варош са великим бројем угоститељских објеката, у коме је скоро свака улица имала бар једну „главну кафану”, а неке и по неколико. По једном списку хотела и

25 | Б. Перуничих, н. д., II, стр. 10-62.

26 | М. Мојсиловић, н. д., стр. 67.

27 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-31; Л-4.

механа које су примале госте на преноћиште из 1923. године забележена су четири хотела: „Крен”, „Лазовић”, „Париз” и „Касина” и 12 механа, међу којима: „Луковић”, „Македонија”, „Солун”, „Танаско Рајић”, „Сарајево”, „Манастирска механа”, „Европа”, „Никшић”, „Рудник”, „Косово” и „Митровића”.²⁸ Сви остали угоститељски објекти у вароши водили су се као кафане и нису имали собе за преноћиште. Из једног другог документа из јануара 1923. године види се да су угоститељски објекти били разврстани у три категорије – реда. У објекте I реда сврстани су хотели: „Крен”, „Касина”, „Лазовић” и „Париз” и могли су бити отворени до 11 часова увече. Сви други објекти, механе и кафане биле су сврстане у II и III ред и могле су се држати отворене до 22 часа.²⁹ Тако се из још неких докумената сазнаје да гостионица „Луковић” на Малој пијаци спада у објекте II реда, а механа „Никшић” у објекте III реда. Располажемо и са још једним списком хотела и пансиона из 1928. године, сачињеном на захтев Друштва за саобраћај путника и туриста „Путник” из Београда. У овом списку је забележено пет хотела и три гостионице, који су примали госте на преноћиште. Наведен је и број соба којима су располагали. У хотеле су сврстани: „Крен” са 15 соба, „Лазовић” са десет; „Касина” са осам и „Париз” са шест соба. Међу гостионицама које су имале и собе за преноћиште налазиле су се: „Танаско Рајић” са пет соба, „Луковић” са четири и „Никшић” са три собе.³⁰

Између два светска рата у Чачку је деловало и Механско-кафанско удружење, које је доста утицало на развој угоститељства, уређење односа и услуга и изградњу објеката.

У истом периоду изграђено је доста нових, али и преуређено старих угоститељских објеката.

На месту старе гостионице манастира Сретење – „Владичиног хана” саграђен је 1932. године нови хотел „Српски краљ”. Овај објекат састојао се од приземља у коме су смештени ресторан и кафана и спрата где су се налазиле собе са обе стране ходника (сл. 8).

Између два рата саграђен је још један хотел „Златни коњ”, који се налазио на старом вашаришту на почетку данашње улице Девет Југовића, а адаптиран је и хотел „Касина”.

Поред хотела, у међуратном периоду је саграђено и отворено више нових кафана и гостионица. Тако се из архивске грађе, али и из других извора, сазнаје да је „Лазовића” кафана у Циганмали (сада „Пролетер”) саграђена 1924. године, а 1925. је и Александар Стамболић саградио механу и дућан у улици Краља Милана.³¹ Из записника о пријему објеката види се и да је Драгић Костић 1925. године подигао нову зграду у улици Цара Лазара, данас Драгише Мишовића, у којој су отворене пекара и кафана.³² Нову кафану је саградио и Драгић Поповић у Цветној улици, сада Цара Лазара, 1927. године. У једном акту види се да је

28 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-13; Л-2.

29 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-17; Л-2.

30 | Исто; ОЧ; К-39 Л-1.

Бране Чоловић тражио да „подигне једну прописну планску механу” у улици Краља Милана бр. 69, при чему у молби наводи да је „плац по закону повољно одмакнут од цркве”.³³ И Милутин Глишић тражи да од пекарнице и дућана грађених од тврдог материјала у улици Краља Милана бр. 59 отвори кафану.

У предратном периоду су подигнуте и отворене и кафане „Белви” и „Моравица”, на месту старе зграде, али и адаптиране и преуређене многе старе кафане: „Занатлијска касина”; „Цар Лазар”, „Лужанска кафана”, „Општинска кафана” у данашњој улици Др Драгише Мишовића и многе друге.

Чачак је тридесетих година имао седам хотела, а по једном документу из 1933. године и преко 65 кафана.³⁴ Као хотели и даље су остали: „Крен”, „Касина”, „Лазовић”, „Париз”, „Српски краљ”, „Русија” и „Златни коњ”.

У хотелима „Лазовић” и „Крен” редовно су приказиване и биоскопске представе. Тако је биоскоп у хотелу „Лазовић” располагао са 100 седишта и давао 3-4 преставе недељно, а биоскоп у хотелу „Крен” 100-120 седишта и 2-4 преставе недељно.³⁵

Међу најпознатије чачанске кафане у предратном периоду убрајане су: „Слога” на углу улица Страцимирове и Хајдук Вељкове, затим, према Гимназији, „Општинска кафана”; на месту данашњег „Такова” – „Никишић”, а преко пута ње „Лужанска кафана”. На Великој пијаци је била „Занатлијска касина”, а на Малој пијаци „Луковић” и „Касапска касина”. У улици Цара Лазара (данас Драгише Мишовића) „Македонија”, „Солун”, „Цар Лазар”, „Општинска” или „Бендића кафана” и, на крају – „Лазовића кафана”, данас „Пролетер”. У улици Краља Александра – сада Градско шеталиште, налазили су се: „Београчић”, „Гавровића”, „Мићовића” и кафана „Драгачево”. Од цркве према Милановцу биле су кафане „Моравица” и „Танаско Рајић”, а у Пиварској улици „Кренова пивница” са баштом. У Сарајевској улици, данас Војводе Степе, налазиле су се кафане: „Сарајево”, „Овчар”, „Митровића” и „Белви”, а у Кнез Милошевој улици „Европа”, „Јездинац” и „Три багрема”.³⁶

Закључак

Угоститељски објекти по свом броју и значају заузимају истакнуто место у архитектури Чачка. Грађени су све до краја XIX века, најчешће као приземни објекти од слабог материјала, који по свом изгледу задржавају оријентални карактер.

31 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-25; Л-3.

32 | Исто, ОЧ; К-23; Л-3.

33 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-7; Л-2

34 | Исто, ОЧ; К-28.

35 | Исто, ОЧ; К-8; Л-2.

36 | М. Мојсиловић, н. д.; стр. 90.

Већ пред крај XIX и почетком XX века граде се објекти од тврдог материјала по европским узорима, често и на спрат. У такве објекте спадају хотели „Касина”, „Русија” и „Крен”, са новим начином организације и изгледом.

И у периоду између два светска рата настаје значајан број угоститељских објеката у европском духу, као што су хотели „Руски цар” и „Златни коњ” и кафане: „Белви”, „Моравица”, „Пролетер” и многе друге.

Чачански угоститељски објекти по свом изгледу и организацији доста су слични са сродним објектима у другим српским варошима тога доба, али се од њих и разликују по одређеним елементима и специфичностима.

Catering Facilities in Cacak (until II World War)

The oldest catering facilities in Cacak were mentioned in the Turkish period. The travelers - writers and Turkish documents talk about them.

Immediately after the liberation from the Turks, first inns were built in Cacak instead of Turkish taverns. In 1838 there were 17 inns registered in Cacak, and in 1857 there were 57 different inns.

From the 60s of the XIX century building and opening of catering facilities in Serbia was regulated by the law. According to the law restaurants and inns were classified into classes and they were built by plan and for their building ‘Communal Inn Right’ and Personal Inn Right’ were introduced.

In the second half of XIX century the number of catering facilities dramatically increased and during the 70s of the same century the first hotel ‘Kasina’ was started to be build.

At the end of XIX century new fifteen restaurants and inns as well as two hotels ‘Rusija’ and ‘Kren’ were built.

At the beginning of XX century until the Balkan wars several more restaurants were built in Cacak, and in the period between the two World Wars a significant number of catering facilities were built.

In 1918 in Cacak there were 5 hotels, 3 restaurants which also gave overnight stays, while in the 30s of XX century there were 7 hotels and 65 restaurants.

All catering facilities in Cacak were built by certain types and from the second half of XIX century by plans. Typologically speaking, all these objects can be sorted out into restaurants, inns, and hotels can be divided into simple, moderate, classy and complex types. Among them the greatest number belongs to the classy and complex types.

PhD Milos RADOVANOVIC, architect

Les édifices hôteliers à Cacak (jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale)

Les plus anciens édifices hôteliers à Cacak furent déjà évoqués à la période turque. À propos de cela traitent les auteurs de récits de voyage, mais aussi les documents turcs.

Aussitôt, après la délivrance des Turcs, à la place des kans turcs à Cacak furent édifiées des auberges. En 1838, à Cacak furent enregistrées 17 auberges et, en 1857, 57 édifices hôteliers.

À partir des années soixante du XIXème siècle, la construction et l'ouverture d'édifices hôteliers en Serbie se régularisa par la loi. Selon cette loi, les cafés et les auberges furent classifiés dans des classes et furent construits selon des plans, tandis que pour leur ouverture fut introduit "Le droit d'auberge local" et "Le droit d'auberge personnel".

Dans la deuxième moitié du XIXème siècle, le nombre d'édifices hôteliers à Cacak crût brusquement et dans les années soixante-dix de ce même siècle fut bâti aussi le premier hôtel - "Kasina".

À la fin du XIXème siècle, il apparut encore environ quinze cafés et auberges et deux hôtels: "Russie" et "Kren".

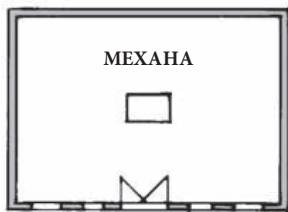
Au début du XXème siècle et jusqu'aux Guerres balkaniques à Cacak furent édifiés encore quelques cafés et, dans la période entre les deux guerres mondiales, encore un nombre important d'édifices hôteliers.

Ainsi, Cacak en 1918 posséda 5 hôtels et 3 auberges qui accueillirent les clients pour passer la nuit et, dans les années trente du XXème siècle, il y eut 7 hôtels et 65 cafés.

Tous les édifices hôteliers à Cacak furent construits d'après des types déterminés et, à partir de la deuxième moitié du XIXème siècle, selon des plans aussi. Dans l'aspect typologique, les édifices hôteliers de Cacak : cafés, auberges et hôtels peuvent être classifiés dans des types simples, à moitié développés, développés et composés. Parmi eux, le plus grand nombre d'édifices appartient aux types développés et composés.

Dr Milos RADOVANOVIC, architecte

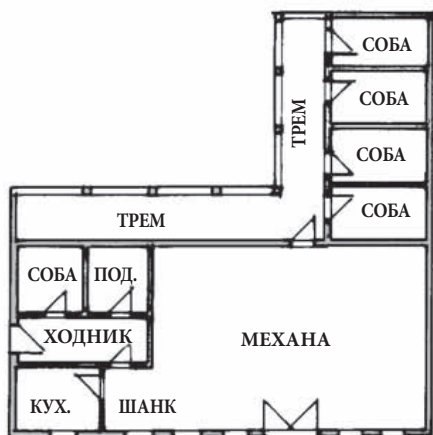
I Једноставан тип

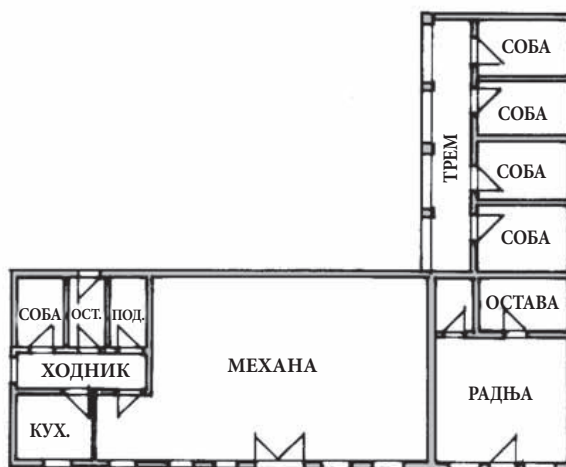
II Полуразвијени тип

III Развијени тип

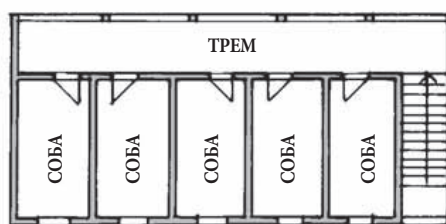
III Сложени тип (механа и радња)

V Сложени тип (механа са спратом)

Приземље

Спрат

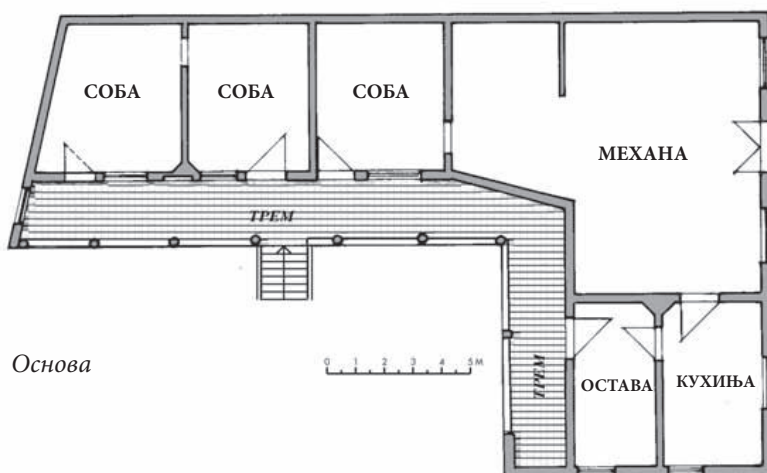
Сл. 1. Типови механа

Изглед до улице

Дворишни изглед

Основа

*Сл. 2. Марковића механа у улици Кнеза Милоша
(снимак М. Радовановића)*

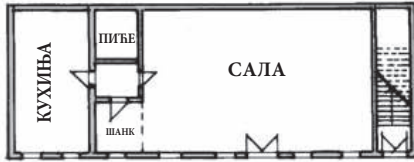
Сл. 3. Механа "Лазовић"
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)

Сл. 4. Кафана „Цар Лазар“
(Фотодокументација М. Радовановића)

I Једноставни тип хотела

Приземље

Спрат

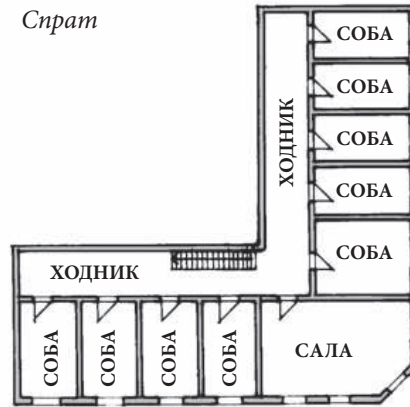

II Полуразвијени тип хотела ("Касина")

Приземље

Спрат

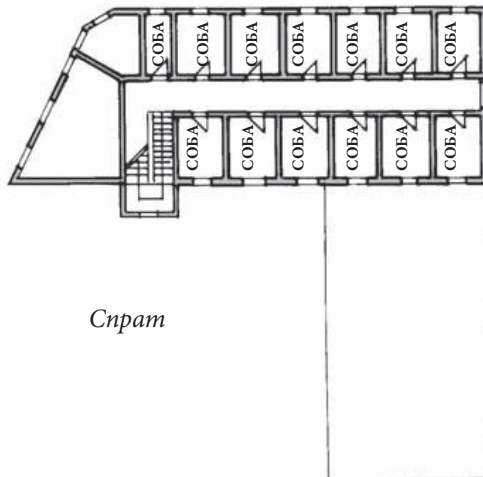

II Развијени тип хотела ("Крен")

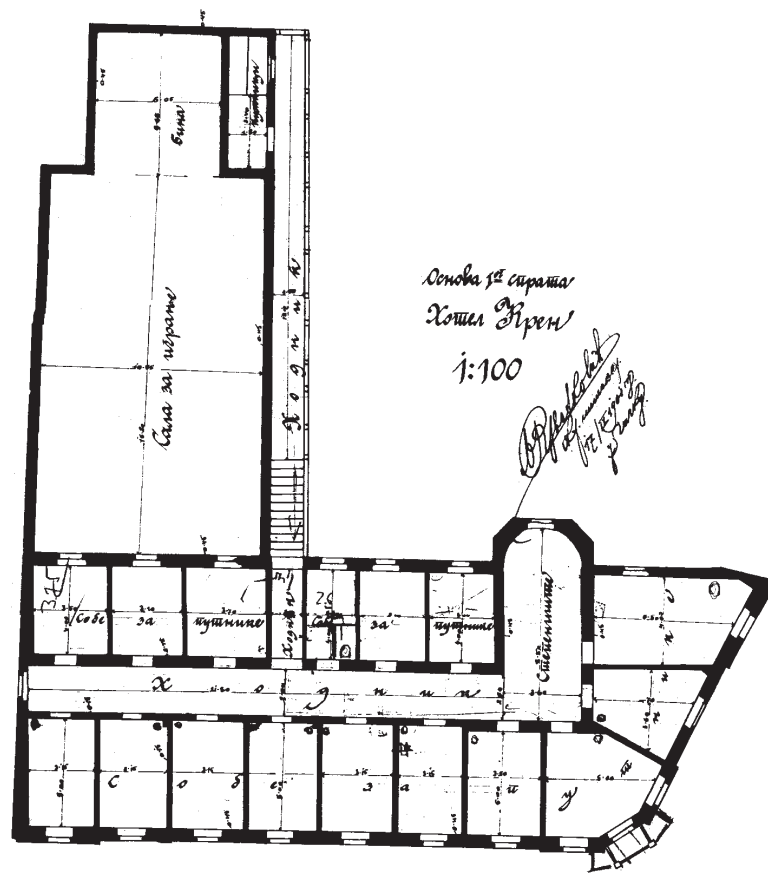
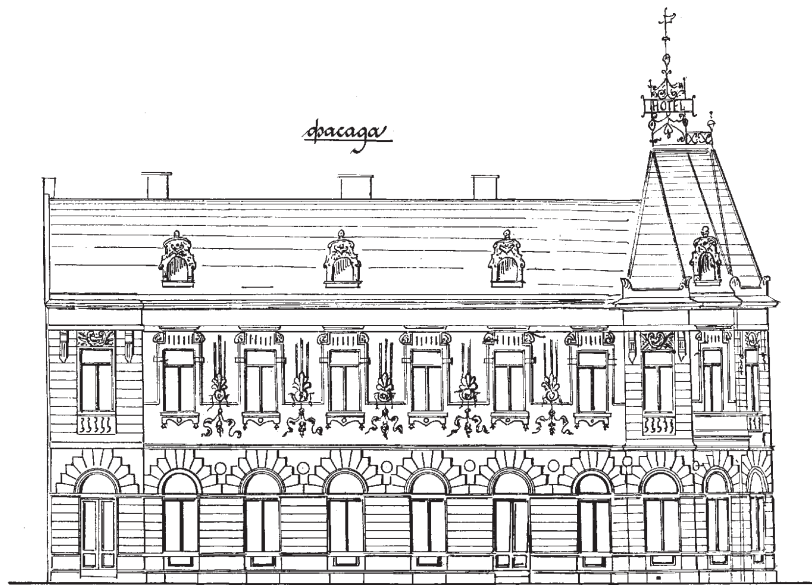
Приземље

Спрат

Сл. 5. Типови хотела

Сл. 6. Копија плана хотела „Крен”
(Породични архив Бокарев)

*Сл. 7. Хотел „Крен”
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 8. Хотел „Српски краљ”
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)*